

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82

De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus

Harm Pinkster

Woordenboeken en grammatica's zijn beide hulpmiddelen om iets over een of meer aspecten van een taal te weten te komen. Op het eerste gezicht is het niet moeilijk om aan te geven wat voor soort hulp beide instrumenten zouden moeten bieden: het woordenboek geeft informatie vanuit een lexicale invalshoek, een grammatica (ik bedoel met name een syntaxis) beschrijft de constellaties waarin lexicale eenheden kunnen voorkomen. Maar omdat bepaalde lexicale eenheden in bepaalde constellaties voorkomen en omgekeerd bepaalde constellaties alleen maar toegankelijk zijn voor bepaalde lexicale eenheden bevatten de (grotere) woordenboeken vaak grammaticale informatie en omgekeerd grammatica's veel lexicale informatie. In woordenboeken Latijn / Nederlands (Engels, etc.) vindt een gebruiker o.a. de volgende grammaticale informatie in het artikel *dico*:

- a) 'zeggen' – in dit geval wordt het werkwoord geconstrueerd met een zgn. accusativus cum infinitivo-constructie (zie voorbeeld 1 hier onder).
- b) 'gelasten' – in dit geval wordt het werkwoord geconstrueerd met een finiete bijzin met de subordinator *ut* (vb. 2).
- c) 'noemen, benoemen (tot)' – in dit geval wordt het werkwoord geconstrueerd met een zgn. dubbele accusativus-constructie (vb. 3).

Mihi se locum dixit dare. (1)

'Hij zei dat hij mij een plek gaf.' (Pl. *Cas.* 479)

Dico ut caveas. (2)

'Ik zeg je op te passen.' (Pl. *Ps.* 517)

Numquam quisquam me lenonem dixerit... (3)

'Niemand zal mij ooit een pooier hebben genoemd ...'. (Pl. *Rud.* 790)

Verder betekent *dico* ook d) 'praten, spreken' – in dit geval wordt het werkwoord vaak gecombineerd met een bijwoord van wijze, bijv. *clare* 'duidelijk', en het werkwoord heeft geen object. Deze informatie treffen we over het algemeen niet expliciet aan, vermoedelijk omdat het woordenboek aanneemt dat de gebruiker dat wel aanvoelt bij het

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82

gebruik van de vertaling 'praten, spreken'. Vaak is de informatie wel af te leiden uit de Latijnse voorbeelden.

De bovengenoemde grammaticale informatie is heel relevant, want er is een direct verband tussen de onderscheiden betekenissen en de constructies: betekenis a) is niet van toepassing bij constructie b), etc.

In Latijnse grammatica's treft de gebruiker uiteraard hoofdstukken aan over de accusativus cum infinitivo-constructie, over finiete *ut*-bijzinnen en over de dubbele accusativus-constructie. Er is informatie over de interne eigenschappen van deze constructies, maar ook over de distributie, onder andere over bij welke werkwoorden we deze constructies aantreffen. Er is geen hoofdstuk corresponderend met betekenis d) hierboven. Dat de accusativus cum infinitivo en de dubbele accusativus als zodanig wel in een grammatica voorkomen maar uiteraard niet in een woordenboek spreekt voor zich. Bij finiete *ut*-bijzinnen ligt dat anders. Daar is lexicaal materiaal aanwezig dat keurig zijn alfabetische plaats kan krijgen en bovendien doet zich bij *ut* hetzelfde voor als bij *dico* hierboven: *ut* heeft op zijn minst vier heel verschillende gebruikswijzen gepaard gaande met verschillende vertalingen in het Nederlands: 'hoe', zoals, 'toen', 'dat', 'zodat' en andere. Om te weten welke vertaling wenselijk is, is informatie over de constellatie waarin *ut* voorkomt noodzakelijk. Het is niet verwonderlijk dat het lemma *ut* in de Oxford Latin Dictionary (OLD) maar liefst 12 kolommen bevat met vijf hoofdstukken en in totaal 44 paragrafen. In de index van de grote Latijnse Satzlehre van Kühner & Stegmann (1912) is het lemma *ut* ook een van de grootste. Het is aardig te zien dat de opzet van dat lemma heel veel lijkt op die van de OLD (maar zie beneden).

Als iemand de elektronische versie van het door mij gedirigeerde Latijn / Nederlands woordenboek doorzoekt op constellaties waarin een accusativus cum infinitivo-constructie voorkomt dan levert dat 162 lemmata op, waaronder *dico*. Zo vindt hij ook 81 lemmata waarin een dubbele accusativus-constructie voorkomt, waaronder opnieuw *dico*. En zo vindt hij ook onder de 107 (zeer heterogene) constellaties met finiete *ut*-bijzinnen het lemma *dico*.¹ Nu woordenboeken doorzoekbaar worden op grammaticale informatie kan in de syntaxis het aantal voorbeelden worden beperkt en lijsten van werkwoorden en uitdrukkingen waarbij de betreffende constructies voorkomen worden ingekort.

Er zijn echter ook gevallen van de accusativus cum infinitivo-constructie die alleen in een grammatica te vinden zijn. Het gaat om emotionele en/of verbaasde uitroepen zoals in de voorbeelden (4) en (5) hieronder.

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82

Haecine **te esse oblitum** ... (4)

'Dat je dit vergeten bent?' (Pl. *As.* 226)

... **te** nunc, mea Terentia, sic **vexari**, sic **iacere** in lacrimis et sordibus, **idque fieri** mea culpa ... (5)

'dat jij nu zo gefolterd wordt, mijn Terentia, zo terneerligt in tranen en rouw, en dat dit gebeurt door mijn schuld' (Cic. *Fam.* 14.2.2)

De accusativus cum infinitivo-constructie komt ook voor bij werkwoorden die emotie en verbazing uitdrukken en vaak wordt bij gevallen als hierboven gezegd dat men er zo'n werkwoord 'bij moet denken', maar in de omringende context is daarvoor gewoonlijk geen enkele aanwijzing. De constructie op zich is kennelijk toereikend. Dergelijke uitroepen kunnen ook de vorm van een vraag hebben. Het eerste voorbeeld heeft de vraagpartikel *-ne*. In het Nederlands komt een vergelijkbare *dat*-uitdrukking voor, zoals uit de vertalingen blijkt.

Er is in het Latijn in beginsel een goede taakverdeling tussen de accusativus cum infinitivo-constructie en de finiete bijzinnen met *ut*. De twee voorbeeldzinnen met *dico* (1) en (2) illustreren dit goed: de accusativus cum infinitivo-gevallen zijn declaratief, de *ut*-bijzinnen directief. Parallel aan zelfstandig gebruikte declaratieve accusativus cum infinitivo-constructies als hierboven vinden we in het Latijn ook zelfstandig gebruikte directieve *ut*-bijzinnen. Voorbeelden zijn (6) en (7).

Nunc, pater mi, proin tu ab eo **ut caveas** tibi. (6)

'Nu, lieve vader, wees beslist op je hoede voor hem.' (Pl. *Bac.* 739)

Ibi **ut sint** omnia parata. (7)

'Zorg er voor dat alles daar in orde is.' (Cic. *Fam.* 14.20.1)

Id, amabo te, huic **caveas**. (8)

'Maak jij dit voor haar in orde, liefje! (Pl. *Bac.* 44)

Ook hier wordt vaak gezegd dat je er iets bij moet denken, bijv 'zorg er voor' (zoals in mijn vertaling). Anders dan ik doe worden zulke gevallen ook wel opgevat als zelfstandige zinnen (en niet als zelfstandig gebruikte bijzinnen) met het indefiniete bijwoord *ut* 'op een of andere wijze' (of een relict daarvan), omdat we ook qua betekenis vergelijkbare zinnen hebben zonder *ut*, zoals vb. (8) hierboven. De directieve betekenis vloeit dan, in deze opvatting, voort uit het gebruik van de conjunctivus. De veronderstelde historische ontwikkeling was dan van vb. (8), via vb. (6) naar vb. (2): zelfstandig > zelfstandig + partikel *ut* > ondergeschikt + conjunctie *ut*. Deze behandeling van gevallen als (6) en (7) vinden we zowel in de syntaxis van Kühner & Stegmann (1912: II.209) als in het artikel *ut* van de OLD (§ 43). Interessant is dat het woordenboek

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82

het meest zijn aarzelingen bij deze behandeling onder woorden brengt. De reden zou wel eens kunnen zijn dat behalve in de gevallen waarvoor het indefiniete bijwoord als verklaring wordt aangevoerd er geen spoor is van een indefiniet bijwoord *ut*. De OLD heeft daar dan ook geen paragraaf aan gewijd.

Er is nog een aantal gevallen waar het indefiniete bijwoord op de proppen komt (Kühner & Stegmann 1912: 510). Twee voorbeelden zijn (9) en (10). Het gaat om verontwaardigde vragen/uitroepen, waarin, net als in vb. (4) hierboven, de vraagpartikel – *ne* kan voorkomen. De betekenis van dergelijke gevallen is ongeveer: 'Betekent dit dan dat ...?' of 'Is de consequentie van een en ander dat ...?'.

Ego **ut** haec mihi patiar fieri? (9)

'Dat ik moet dulden dat dit me overkomt?' (Pl. *Truc.* 758)

Hancine ego **ut** contumeliam tam insignem in me accipiam, Gnatho? (10)

'Dat ik zo'n enorme belediging jegens mij moet accepteren?' (Ter. *Eu.* 771)

Er is een groep van werkwoorden en uitdrukkingen waarbij naast de finiete *ut*-bijzin ook de accusativus cum infinitivo-constructie voorkomt, waaronder het werkwoord *accidit* 'het gebeurt'. De *ut*-bijzinnen zijn duidelijk niet directief, zoals o.a. blijkt uit het gebruik van de negatie *non* (i.p.v. het in directieve uitingen gebruikelijke *ne*). Het aardige is dat de OLD suggereert (§ 44) dat er een verband is tussen gevallen als (9) en (10) en het gebruik van dezelfde uitdrukking bij deze groep van werkwoorden en uitdrukkingen, onder expliciete verwijzing naar het zelfstandige gebruik van de accusativus cum infinitivo-constructie. De reden is vermoedelijk weer dat het woordenboek niets kan met een overigens niet bestaand indefiniet bijwoord.

We zien dat de OLD veel grammaticale gegevens bevat en ook expliciet ingaat op mogelijke grammaticale analysis en niet volstaat met naar een grammatica te verwijzen. In dit specifieke geval is de grammaticale beschrijving van de OLD m.i. ook beter doordacht dan die van de grootste beschrijvende grammatica.

Bij de bestudering van dat Latijnse materiaal vroeg ik me af hoe dergelijke verschijnselen zouden worden behandeld in Nederlandse woordenboeken en grammatica's. Hoe worden zelfstandig gebruikte *dat*-bijzinnen als in de vertalingen van voorbeelden (4) en (5) beschreven. Het antwoord is eenvoudig. Den Hertog (1973) en de ANS behandelen ze voorzover ik kan zien niet. Het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) behandelt uiteraard het voegwoord 'dat'. Parallellen van mijn declaratieve voorbeelden (4) en (5) tref ik niet aan, maar wel van mijn directieve voorbeelden (6) en (7): in § II,7 lezen we:

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82

7) *Dat* leidt zinnen in, waarin een wensch of voornemen is uitgedrukt. Zulke zinnen zijn te beschouwen als lijdend-voorwerpszinnen bij een weggelaten „ik wensch”. || *T. Siet daer den Coning selfs. G. Dat jck hem val te voet*, HOOFT, *Ged.* 2, 204. Is L. uw Vriend? *Dat* zulks toekomstig blijk! STARING 4, 104. En daarom dat mijn zangen stroomen, En bruisen als mijn Hollandsch bloed, DE GÉNESTET 1, 73.

In de beide grammatica's komt dit gebruik niet voor (wel enkele andere opmerkelijke gebruikswijzen van *dat*-zinnen). Het feit dat het WNT de geciteerde uitingen opneemt en er een verklaring voor geeft vloeit natuurlijk voort uit het feit het corpus de gevallen opleverde. De schrijver van het lemma kon er niet om heen. Parallellen voor mijn vb. (3) en (4) kwamen kennelijk niet in het corpus voor en hoefden dus niet beschreven te worden.

Een lexicograaf kan er ook niet om heen om te proberen de samenhang te ontdekken tussen uiteenlopende gebruikswijzen van een zelfde woord. In het geval van het WNT leidt dit tot de volgende uitspraak.

DAT (II), voegw. De vierde nv. onz. enkelv. van het betr. vnw. als voegwoord gebruikt. Een dergelijk gebruik vindt men bij mnl. *dat*, mnd. *dat*, ohd. , mhd. *daz*, ags. *þæt*, eng. *that*, lat. *quod*, gr. *ὅτι*.

Het is aardig deze historische verklaring (ontstaan uit het betreffende voornaamwoord) te leggen naast de eveneens historische verklaring van Den Hertog: ontstaan uit het aanwijzend voornaamwoord.

Het voegwoord *dat* is ontstaan uit het aanwijzend voornaamwoord *dat*. Aan een zin als *Ik weet, dat hij leeft* moet een constructie als *Ik weet dat: hij leeft* voorafgegaan zijn. (Den Hertog 1973: II.55)

Je kunt je afvragen of Den Hertog deze op het eerste gezicht plausibele verklaring ook zou hebben gegeven als hij niet had gedacht aan voorbeelden met een declaratieve bijzin, maar aan voorbeelden met een directieve bijzin zoals (11), of misschien zelfs aan een zelfstandige bijzin van het soort dat het WNT geeft (12).

Ik wens dat Piet nog lang van zijn welverdiende pensioen geniet. (11)
Dat je nog maar lang van je welverdiende pensioen geniet! (12)

Moraal: de tucht van het corpus dwingt een lexicograaf om een verklaring te zoeken voor wat hij tegenkomt. De syntacticus beperkt zich tot verschijnselen die het individuele woord te boven gaan en kon zich in het verleden, zeker voor het Nederlands en andere

Harm Pinkster 'De taakverdeling tussen de lexicograaf en de syntacticus', in: Moerdijk, Fons e.a. (eds) *Leven met Woorden (afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg)*, Leiden, Brill 2007, 77-82
moderne talen, onttrekken aan het corpus. Maar nu er voor alle grote talen elektronische corpora bestaan gaat dat niet langer. Het wordt tijd dat er een samenhangende regie komt.

Bibliografie

Den Hertog, C.H. (1973) *Nederlandse Spraakkunst*, Amsterdam, Versluys (ingeleid en bewerkt door H. Hulshof) (3 dln)
Kühner, Raphael & Carl Stegmann (1912) *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache II Satzlehre*, Hannover, Hahnsche Buchhandlung (2 dln)
Oxford Latin Dictionary (1968 ...), Oxford, Clarendon Press
Pinkster, Harm (red.) (2003²) *Woordenboek Latijn/Nederlands*, Amsterdam, Amsterdam University Press

¹ Zoeken via 'geavanceerd zoeken', 'volledige tekst', "m. aci.", "dubb. acc.", "m. ut".